

STÚDIUM

Adorjáni Anna

Nemzetfogalom az erdélyi magyar reformkori sajtóban

(1.)

Bevezetés – kételyek, határok, módszertani megjegyzések

Az *Erdélyi Híradó* szerkesztője a Napóleon újrateremtéséről tudósító francia hírlapokat szemlélve rosszállva konstatálja azok részrehajlását, megbízhatatlanságát, majd felháborodásának a következőképpen ad hangot: „Írjunk aztán históriát illy kútfőből!”¹

Igen, ez az, amire az alábbiakban vállalkozom – tudva, hogy témám olyan, akár a lernai hydra, aminek ha levágtad egy fejét, két új fej sarjad ki a csonkból.

Dolgozatom témája a *nemzet fogalmának*, komponenseinek, jelentéstartalmának azonosítása két erdélyi reformkori sajtótermék, a konzervatívként számon tartott *Múlt és Jelen*, illetve melléklapja, a *Hon és Külföld* és (mint viszonyítási alap) az ellenzékinek mondott *Erdélyi Híradó* 1841. és 1847. évfolyamok számainak elemzésével. Dolgozatommal szeretném nagyító alá venni a fogalomkör alakulását úgy, ahogy az az „objektív történelem” és a fogalomkör történetének metszéspontjában megjelenik, a két forrásanyag szubjektív tükrében. Az elemzés rámutatna a nemzet fogalmának jelentéstartalmaiba rejtett nemzetépítő stratégiákra, arra, hogyan határozza meg magát a születő *modern* erdélyi magyar nemzet, mit fogad el követhető hagyományként, mit kell „elfelejtenie”, és milyen utat lát maga számára járhatónak.

A reformkor az a periódus, amikor a nemzetfogalom új – mondhatnám, a maihoz közel álló – tartalommal töltődik fel, miközben a régi, rendi társadalomban meghonosodott és használatos, illetve annak világában értelmezhető nemzetfogalom is még érvényben volt. És hol tapintható le mindez

1 *Erdélyi Híradó* (továbbiakban: EH) 1841, I/3.

jobban, mint az időszakai sajtó nyilvánosságában, amelynek maga a kor is oly nagy jelentőséget tulajdonított: „korunk a nyilvánosság kora”,² a hírlapoknak pedig a „népek és nemzetek sorsában látható, érezhető műveletök van, benne tükrözik időlelkének munkálódása, s a politikai műveltség csalahatatlan barometrumát teszik”.³ A sajtó közvéleményformáló erejének fel- és elismerése mellett, és éppen ebből adódóan igyekszünk kritikával viszonyulni a hírlapok igazságértékéhez és azok valóságtartalmához – értjük, miről van itt szó, ha Katharina Blum elveszett tisztességére gondolunk.

Amit a reformkori sajtóban látunk, egymásra rakódó és egymást takaró diskurzusok. Egyrészt ott van(nak) a reformkor mindennapi valósága(i), amit a maga teljességében lehetetlen rekonstruálni. Aztán ott a reformkort leíró szakirodalom, ami rekonstruálta, ami rekonstruálható. Itt azonban meg kell fogalmaznunk egy kitételt: a szakművek a történetírás részét képezik, ilyen módon ezek a leíró művek is a maguk kontextusában olvasandók. Harmadrészt az elméletekről kell említést tenni, amelyek megkísérlik kontextualizálni, univerzalizálni, strukturálni, valamiképpen/valamihez *viszonyítani* a partikuláris „valóságokat” (szándékosan nem használom a *tény* szót). Szükségesek mint viszonyítási alap, perspektívát adnak, másrészt ismereteseek az elméletekben bűvő veszélyek is.

Íme a fő módszertani nehézség: a dimenziók folyton egymáshoz viszonyítása, azok párhuzamos szem előtt tartása: egyszerre több gyeplőt kézben tartani – ebben azonban a dolgok túlzott relativizálásának veszélye is benne rejlik.

Jelen dolgozat fő feladata a nemzetfogalom „*régi*”, rendi, illetve a konkurens (?) *új*, az 1840-es évek sajtójának hasábjain megjelenő politikai és közéleti diskurzus-teremtette jelentéstartalmának körülhatárolása és elemzése (lásd a 2. 3. *Az erdélyi reformkor, ahogyan az az egykorú sajtóban megjelenik* fejezetet). A „történelmi kontextus”, amelyben a nemzetfogalom körüli diskurzus „történik”, életre hív néhány sarkalatos kérdést, amelyek megválaszolása elengedhetetlen, ha valóban tudni akarjuk, mit értett a kor embere – illetve milyen jelentést szorgalmaztak neki – *nemzet* alatt. Így a konzervatív és liberális sajtót összevetve választ remélünk kapni arra a kérdésre, hogy létezett-e megfelelés fogalomhasználat és ideológia között, illetve, hogy egyáltalán számon kérhető-e ilyen jellegű „ideológiai tisztaság” a reformkor hírlapjain (2.a.). Innen adódik a kérdés, hogy ilyen értelemben, mennyiben létezett konszenzus a konzervatív és liberális tábor között; vagy egyáltalán kitapinthatóak-e következetes, koherens érvrendszerek konzervatív és liberális részről (2.b.). Idekapcsolódó, de más jellegű kérdés, hogy indokolt-e és minek

2 *Hon és Külföld* (továbbiakban: HK) 1841, I/6.

3 HK 1841, I/1.

tudható be a konzervatív sajtó mellőzése a reformkori nacionalizmus irodalmában, egyáltalán beszélhetünk-e és ki beszélt és beszél „konzervatív nacionalizmusról”, és mit értett alatta az elmúlt másfél században (2.c.).

Amint a fentiekből már látható, dolgozatom korántsem szigorú fogalomértelmezés, szörszálhasogatás egy fogalom párhuzamos vagy konkurens jelentéstartalmai kapcsán. Dolgozatom nem kíván azon (reménytelen) próbálkozások egyike lenni, amelyek a nemzet fogalmának összetevőit, és általuk a nemzet fogalmát általánosan és végérvényesen kőbe kívánják vésni. Nem célunk egy tipológia felállítása, a nacionalizmuselméletek ismert tipológiáit pedig orientatívén használjuk, mint a műhelymunka szükséges kellékeit. Meggyőződésem, hogy a nemzetfogalom új jelentéstartalmainak használata, meghonosodása (vagy meghonosítása) jelen szempontok szerint elkerülhetetlenül a reformtörekvések keretében elemezhető.⁴ Így dolgozatom nem pusztán fogalmi elemzés, hiszen a fogalom – nem is mögött, hanem – jelentéstartalmában ott van a nagyon is konkrét „történelmi valóság”. Jelen dolgozatnak az sem központi kérdése, hogy a nemzetek vajon milyen mértékben konstruáltak, hogy etnikai vagy más anyagból építkeznek-e – kutatásom ezekre a kérdésekre nem ígér választ –, inkább az, hogyan épül, építhető a nemzet a sajtón keresztül.

Éppen mivel dolgozatom inkább elemző jellegű, semmint hogy célkitűzése egy virtuális szócikk összeállítása lenne egy képzeletbeli erdélyi magyar reformkori enciklopédiában, óhatatlanul szembe kellett néznünk a nacionalizmus és reformkor irodalmának néhány sarkalatos kérdésével, dilemmájával, amelyekben legalább a jelen dolgozat erejéig átmeneti megoldás-lehetőségeket kellett elfogadnunk. Ezeket a dolgozat vonatkozó részeiben fejtem ki bővebben.

A jelen dolgozat tárgyát csak annyiban képezik a kor esemény- és társadalomtörténeti vonatkozásai, amennyiben azoknak a nemzetfogalom értelmezésében relevanciájuk van. Ezenkívül fontosnak látom a két sajtótermék rövid bemutatását a reformkori sajtó és olvasóközönség történetének vonatkozásában (lásd a 2. 1. *A reformkori sajtó* fejezetet). A kutatás anyagát képező két hírlap ideológiai hovatartozása szükségessé tesz egy kitérőt a konzervatív-liberális problematika elemzéséhez, illetve a „konzervatív nacionalizmus” kapcsán felmerülő kérdések problematizálásához (lásd a 4. *Konzervatív-liberális problematika* fejezetet).

⁴ „A polgári fejlődés első szakaszában a haladás és nemzet egymást kölcsönösen feltételező fogalmak: a szabadságjogok és a polgári nemzet egyidejűleg és kölcsönösen egymás célját és eszközét jelentik...” Varga János: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Bp. 1982, 30–31.

1. Nemzet – a fogalom történetisége

1. 1. a. Natio és nemzet – etimológia, történetiség és interpretáció kereshetőségében

Fontos a modern nemzetfogalom és a nemzet–natio fogalom „időtlenése” közötti alapvető különbség tisztázása. Első lépésben szükséges az érett középkort megelőző, archaikus állapotokhoz, a gentilizmusnak nevezett történelmi periódushoz kötődő, egyfajta *etnocentrikus szemléletmódban gyökerező nemzetfogalomnak* a középkor folyamán kikristályosodó *rendi nemzetfogalomtól* való elkülönítése, ezután pedig a modern nemzetfogalom elkülönítése az előbbi kettőtől. Mivel tehát a fogalom immár évszázados etimológiai és történelmi konnotációkkal volt terhelt, az újkori Európa kialakulóféiben levő modern, polgári nemzetállamai a nemzet fogalmának újszerű interpretálására kényszerültek, a gyökeresen új politikai-társadalmi-gazdasági-kulturális kontextusban, a korábbiaktól eltérő értelmezéssel ruházva fel azt. A „patriotizmus fúziója a nemzetiséggel és a nemzeti patriotizmus predominanciája minden egyéb emberi lojalitás fölött – ami maga a nacionalizmus – modern, igen modern”.⁵ Így a tradicionális rendi nemzetfogalmakat lassan kiszorította a modern nemzetinterpretáció, amelynek tartalma azonban korántsem volt egységes.⁶

„A nemzet a 18. század vége óta s csakis azóta – az adott csoport tagjai számára meghatározott standardizált értékek hordozója, ill. öszszegzője lett, következésképpen tehát a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális szféra alapvető (tényleges vagy óhajtott) elrendezési keretvé, s mint ilyen, a csoportlojalitás (domináns vagy legalábbis egyik domináns) tárgyává vált. Ebben áll a *nemzeti társadalom* gondolati modellje. (...) minden ember egy bizonyos nemzethez tartozik (vagy *kell*, hogy tartozzék), viszont: minden nemzetnek az azt alkotó individuumok egyenlő tagjai. (...) A másik maga a nemzeti szuverenitás merőben új koncepciója, melynek értelmében a politikai hatalom és szervezet, maga az állam a nemzet fogalmának a függvénye: csakis a nemzeti szuverenitást kifejező állam legitim, ha ilyen nem létezik, létre kell hozni. (...) Végül a szóban forgó modell értelmében a nemzet par excellence politikai lojalitás tárgya, sőt e viszonylatok közt domináns helyet foglal el.”⁷

5 Hayes, Carleton B., idézi Hobsbawm, Eric J: Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870–1914. In Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest 1987, 9.

6 Lajtai L. László: *Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban, 1777–1848*. Iskolakultúra, Pécs – Budapest 2004, 10–12.

7 Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest 1974, 208–209.

1. 1. b. A nemzetfogalom tartalmi változásai

Guido Zernatto⁸ fő tétele a nemzetfogalom tartalmi változásainak felvázolásakor, hogy a modern előtti kultúra nem ismerhette a modern értelemben vett nemzetet és nacionalizmust, ugyanis nincsenek nemzeti kultúrák, egyetlen kultúra, a latin nyelvű keresztény kultúra van – a konstruált nemzeti történelmek vallomása ellenére Husz akciója nem volt cseh, Lutheré nem volt német, Zwinglié nem volt nemzeti svájci, Kálviné nem francia nemzeti.

Az a szó, amivel ma a *nemzetet* jelöljük (illetve ennek különböző nyelvű megfelelői) latin eredetű: *natio* és *natus* egy töről fakad: *nascor*, ami annyit tesz, megszülettem – mindenképpen valami születéssel kapcsolatosat jelöl. A *natio* a közbeszédben közös születés alapján együvé tartozó embereket jelölt, azonos születési hellyel, jól körülhatárolt csoportot, amely nagyobb egy családnál, kisebb a klánnál és nemzetségnél (*gens*). A rómaiak magukat nem nevezték *nationak*, erre a *populus* szót használták, a *natio* tehát, összegezhethetjük, az antik korban idegen közösséget jelöl, azonos eredettel, hiszen a belső idegen nem egzotikus, hanem komikus, nevetséges – ahogyan például helytelenül beszél.

A továbbiakban arra láthatunk példákat, miként jelenthetett a nemzet szó állatfajt, bizonyos foglalkozásbeliek közösségét (lásd Cicero, Machiavelli), vagy akár a női nemet (Goethe). A középkorban a *natio* az egyházi köztársaság tanácsos pártjait fogja jelölni, majd a reformációval és az ezzel párhuzamos szekularizációval a fogalom jelentésbővülésének lehetünk tanúi: *natio* annyit tesz, reprezentációs szereppel bíró küldött, elit, választott, nemes vagy püspök – az arisztokrácia mint képviselőtestület.

A 18. században a *nemzet* divatfogalommá lesz, s mint ilyen, kétes értelművé, értékűvé, ha a 19. században minden „haladás”, progresszió, akkor 18. században minden „nemzeti”, állítja a tanulmány szerzője. A 18. században XIV. Lajos már nem tehetne egyenlőségjelet személye és az állam közé. Továbbra is megmarad azonban a *populus*, *peuple* szóban a lenézés, a destruktív értelem. Fölöttébb izgalmas, amit itt a szerző állít: a francia forradalomnak nem volt célja a *populus* felemelése, az emberi jogok kiterjesztése (ez angol import), a cél az enyhítés volt, tulajdonképpen a későbbi burzsoázia akart a *nemzet* tagjává válni, hiszen a nemzethez tartozni kívánság volt, viszont, ha mindenki a nemzethez tartozik, már korántsem olyan izgalmas és értékes a *nemzet* tagjának lenni. Így jutunk el a nemzet mai fogalmához, ami jelent minden állampolgárt, „azt is, aki nem tud latinul”!

8 Mind a kifejezés, szó, fogalom, mind pedig a pénzérme különböző személyek számára különböző helyen és időben szinte ugyanazt az értéket hordozza, illetve idővel mindkettő elértéktelenedhet. (Zernatto, Guido: Nation: the History of a Word. *The Review of Politics*, Vol. 6, No. 3, 1944. 351–366.)

Nem elhanyagolható a nemzetfogalom nemzeti nyelvekre történő lefordításának momentuma sem, amire a Leoussi-féle nacionalizmus-enciklopédia⁹ hívja fel a figyelmet. Arra, amit ma a nemzetfogalom jelent, a középkoriaknak más szavaik voltak, mégis többnyire a *natio*, és ennek formái és fordításai honosodtak meg a(z európai) nemzeti nyelvekben (*gens, lingua*), a 16–17. században.

Ebből is látható, milyen információkkal szolgálhat a nacionalizmuskutatóknak a nemzetfogalom többsíkú, több diszciplína felőli elemzése. Az, hogy hol, milyen tartalommal volt telített a nemzetfogalom, képet adhat arról, milyen elemeket tartottak fontosnak a nemzetépítők, a kulturális elit – amennyiben ez a kulturális elit feladata volt – a nemzetépítésben: ahol állami hagyomány volt, ott az államiság nem hiányozhatott a nemzetfogalom tartalmából, ahol az állam célként szerepelt, ott a nemzetformáló tényezők a nyelv, kultúra, közös eredet stb. voltak.¹⁰

1. 2. Nacionalizmusok, nacionalizmuselméletek – a nacionalizmuskutatás főbb kérdései és irányvonalai

Az alábbi elméleti bevezető olyan kérdéscsoportokat fog felvázolni, amelyekre a nacionalizmuselméleti munkák választ keresnek, a kérdéskör irányadó szaktekintélyeinek megemlékezésével. Azok az elméletek, amelyek az erdélyi magyar esetet kontextusba helyezhetik, termékeny összehasonlítást tesznek lehetővé, a vonatkozó részekben kerülnek majd kifejtésre. Jelen bevezető a dolgozatban bővebben bemutatott elméleteket szeretné némi képp a maguk nacionalizmuselméleti diskurzív kontextusába visszahelyezni, jelezve, hogy az általunk választott elméletek korántsem az egyetlen válaszlehetőséget adják a bennünket foglalkoztató kérdésekre.

1. A nacionalizmuskutatás egyik fő problémája éppen kulcsfogalmainak meghatározása: mi a nemzet, nacionalizmus, patriotizmus, etnikai tudat, nemzetállam, nemzetépítés stb.¹¹ Ahány szerző, annyi válasz, és kezdetét veheti a nacionalizmustipológiák tipologizálása.

9 Leoussi, Athena S. (ed.): *Encyclopaedia of Nationalism*, Transactions Publishers, New Brunswick, London, 2001.

10 Ring Éva: *Államnemzet és kultúrnemzet választóján*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004, 107–117.

11 A nacionalizmus fogalma jelenthet nemzetalkotást célzó mozgalmat, nemzeti érzést, a nemzeti státusz elérésének vágyát, illetve tant, ideológiát, így nacionalizmus olyan „ideológiai mozgalom, [amelynek] célja egy olyan társadalmi csoport identitásának, autonómiájának és egységének megteremtése és fenntartása, mely csoportot annak tagjai tényleges vagy potenciális *nemzetnek* tekint. Alaptana, hogy a világ nemzetekből áll (1.), minden politikai hatalom forrása a nemzet (2.), a nemzet iránti lojalitás minden más lojalitás felett áll (3.), a szabadság feltétele a nemzettel való azonosulás (4.) és a szuverén állam mint keret (5.), a béke pedig csak a nemzet szabadsága és biztonsága által lehetséges (6.). Vö. Smith, Anthony D.: A nacionalizmus. In Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995, 9–12.

2. Másik kulcsfontosságú probléma a nacionalizmusok modern és premodern elemeinek kérdése. A szerzők többsége fontosnak látja elhatárolni egymástól a premodern patriotizmust és a modern nacionalizmust. Az ún. modernista elméletek (Ernest Gellner, Benedict Anderson, Eric Hobsbawm¹² stb. vannak ezen az állásponton), a francia esetet tekintik ideáltipikusnak, hangoztatják az államiság elsőbbségét, miszerint a nemzet-állam megelőzi a nemzetépítést, a liberális reformokat a nacionalizmus teszi kivitelezhetővé, úgy, hogy a nemzet válik a népszuverenitást legitimáló közösséggé (vö. Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata, III.). Ezek a szerzők, bár kulcsszerepet tulajdonítanak a modernitásnak, elismerik, hogy a modernitás sem magyarázza meg teljes mértékben a nacionalizmus felbukkanását és sikerét. Néhány szerző megpróbálja azonosítani a premodern nemzetkép elemeit, illetve azokat, amelyek exkluzíve csak a modern nemzetre jellemzőek (Armstrong, Langewiesche, Kohn). Azokat a szerzőket, akik a hangsúlyt a modern nemzetépítés premodern nyersanyagára fektetik, a szakirodalom etnoszimbolista névvel illeti.

3. Az sem világos, mi volt előbb, a nemzet, vagy a nacionalizmus.¹³

4. A nemzetek nemzetépítéssel jönnek létre (ebben, azt hiszem, konszenzus van az annak különböző momentumait hangsúlyozó szerzők között). Néhány szakember a nemzetépítések közti különbséget hangsúlyozva állít fel tipológiát. Az ún. történeti tipológiák például a nacionalizmusok közötti földrajzi és időbeli eltérésekből indulnak ki: így különböztetnek meg nyugati és keleti nacionalizmust például (Schieder¹⁴). Azok, akik nemzet- illetve államépítés módja szerint gyűjtik csokorba a nacionalizmusokat, beszélnek reformnacionalizmusokról, egyesítő, illetve szeparatista nacionalizmusokról (Breuilly),¹⁵ más szerzők progresszív és nem-progresszív nacionalizmusokról (Alter).¹⁶ Szó esik még különutas nacionalizmusokról, hangsúlyozva a nemzetépítés egyes esetei közti különbséget. Hroch¹⁷ a kisnem-

12 Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terrence (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, 2000.

13 Vö. Losoncz Alpár recenziója Kántor Zoltán: *Nacionalizmuselméletek* című szöveggyűjteményéről. *BUKSZ* 2007. tavasz, 69–72.

14 Schieder, Erich: *Typologie und Erscheinung des Nationalstaats in Europa* (1966). Winkler, Heinrich August (szerk.): *Nationalismus*. Königstein/Ts. 1985, 119–137.

15 Breuilly, John: Állam és nacionalizmus. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek* (Szöveggyűjtemény). Rejtjel, Budapest, 2004. 134–149.

16 Alter, Peter: *Nationalismus*. Frankfurt am Main, 1985.

17 Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. *Regio* 2003/3.

zetek nemzetépítő stratégiáira dolgoz ki tipológiát. Mások (Geiss)¹⁸ általános érvényű feladattárat dolgoznak ki nemzetépítők számára.

A nacionalizmus-kutatások egyik érdekessége, hogy a szerzők más-más tudományágat hívnak kutatásaikban segítségül. Az előbbieken olyan elméletekről esett szó, amelyek túlnyomórészt a történettudomány eredményeire bázisznak. A nacionalizmus más-más arcát villantják fel a pszichológia és szociálpszichológia, a kommunikációelmélet, az organológia és nemzetkarakterológia mint tudományág, a vallás- és szekularizációtörténet felé kacsintgató szerzők.

A nacionalizmus-elméleteket szemrevételezhetjük a klasszikusnak mondható modernista-perennialista vagy modernista-etnoszimbolista besorolási módtól eltérő szempontok szerint is. A nacionalizmus-elméletek itt készülő leltárában haladjunk tovább a segítségül hívott diszciplínák mentén.

5. Az alábbiakban a nacionalizmus antropológiai szempontú elemzésére láthatunk példát. Ezzel a megközelítésmóddal találkozunk a már említett Gellnernél.¹⁹ Elméletében a teljes körű csoporttagság feltétele a csoporttal való kulturális azonosság, így eshetnek egybe a nacionalizmus korának eljöttével a szociális és kulturális határok a nemzetállam égisze alatt. Gellner nyomán a nacionalizmus korának beállta három (ideáltipikus) fázisban írható le. A vezérelv így hangzik: mettől iparibb és modernebb egy csoport, annál inkább hajlamos „nacionalisztikussá” válni. Egy társadalom írásban rögzített magaskultúra nélkül nem mutatkozik nacionalizmusra hajlamosnak lenni.²⁰ Ezzel írható le az első szakasz, a preagrárius ösközösségek ideje. Az agrártársadalmak sem bizonyultak megfelelő talajnak a nacionalizmus számára, noha ezekben központosított írott kultúra fejlődött ki, amely feltétele a nacionalizmus születésének. Ez a kultúra azonban – mivel az az egyén társadalmi helyzetének meghatározását szolgálta – társadalmon belüli konfliktusokhoz vezetett, nem kifelé vált a társadalom egészének jellemzőjévé. Az ipari társadalmak azonban a gazdasági növekedésnek tudhatóan innovatív és meritokratikus jelleget öltöttek, így azok az egyenlőség eszméjének táptalajává válhattak: anonimitás és mobilitás, de főként az anonim kommunikáció képessége (sajtón, oktatási intézményeken keresztül) jellemzi őket. A mindenki által elfogadott magaskultúra birtokában lenni: ez a feltétele a teljes körű csoporttagságnak. Gellner különös figyelmet szentel a preindusztriálisból az indusztriális társadalomba való átmeneti folyamatnak, illetve az erőszaknak mint nemzetépítő tényezőnek.

18 Geiss, Imanuel: Imperien und Nationen. Zur universalhistorischen Topographie von Macht und Herrschaft. *Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte* 28/1999, 57–91.

19 Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford, 1983.

20 Kunze Rolf-Ulrich: *Nation und Nationalismus*. Darmstadt, 2005, 65.

6. Konstruktivista szemszögből keres választ Benedict Anderson művében²¹ a nacionalizmus és nemzetépítés kérdéseire. Könyvében az általa elképzeltnek nevezett közösség konstrukciós mechanizmusaira fekteti a hangsúlyt. A nacionalizmus előfeltételeiként olyan folyamatokat nevez meg, amelyek során megváltozik az emberek téradata, az ország területe szimbolikus értéket nyer, a nemzeti eszme megnyeri magának az időt a nemzeti történelem megkonstruálásával, a hagyomány leltározásra és múzeumi tárggyá változásra kerül, a tömegceremóniákkal létrejön egy anonim szolidaritásközösség a nemzet tagjai között, a nyomdakapitalizmussal a nyelv standardizációja stb.

7. A keleti és nyugati típusú nacionalizmus elképzelésének meghonosítását a nacionalizmus-kutatásban többnyire Hans Kohn²² nevéhez köti az irodalom. Eszerint a *nyugati* típusú nacionalizmus polgári, racionális, univerzális és államból született, míg a *keleti* kulturális, misztikus, partikuláris és állam nélküli.²³ A kérdés irodalmában a két típusú nacionalizmusnak sokféle megnevezésével és leírásával találkozhatunk, lényegében a nyugati típusú nacionalizmust a *francia*, polgári, választható (l. „mindennapos népszavazás” – Renan fogalma) nacionalizmussal azonosítják, míg a keletit a *német* történeti és kulturális nacionalizmussal. *Meinecke Staatsnation*, illetve *Kulturnation* névvel illeti a nacionalizmus e két típusát, *Dumont* a két típust *etnikainak* és *polgárinak* kereszteli, és kiemeli, hogy a német néemtsége által ember, tehát kultúra által meghatározott kollektív egyén, a francia ezzel szemben ember – és történetesen francia.²⁴ Találkozunk még nemzet-állam-államnemzet, területi és etnikai, „Csipkerózsika-történet” és „Frankenstein-szörny” megnevezésekkel is, ugyanazon tipológia jelölésére.

Néhány szerző (főként etnoszimbolista, de modernista oldalról is)²⁵ sarkítónak érzi a nacionalizmus ilyenfajta, lényegében *jó* és *rossz* nacionalizmusként²⁶ való kategorizációját. Nem állítjuk, hogy a fenti tipológia teljes mértékben alaptalan lenne, a fenti gondolatmenet vezetett néhány olyan

21 Anderson, Benedict. Lásd bővebben a 2. 1. a. fejezetet.

22 Kohn, Hans: *The Idea of Nationalism. A Study in its Origin and Background*. New York, 1945.

23 „...im Westen war der willensmäßigen Konstituierung der Nation eine lange staatliche und kulturelle Formierungsphase vorausgegangen (...), im Osten hatten sich durchaus auch demokratisch-politisch Nationalismen auf der Grundlage eines sprachlich-kulturellen Nationsverständnisses entwickelt.” Kunze, Rolf-Ulrich: i. m. 15.

24 Dieckhoff, Alain: A konvencionális bölcsességen túl: a kulturális és politikai nacionalizmusról más szemmel. In Kántor Zoltán (szerk.): i. m. 298–311.

25 Lásd Dieckhoff, Smith, Hroch, Brubaker, Ring Éva, Hechter, stb.

26 Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások: mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus-kutatásban. *Beszélő*, 1996. 7. sz., 26–41.

következtetésre, amely semmiképpen nem hagyható figyelmen kívül, a kritika azonban szükséges, hiszen már maga az „etnikai-etnikus”, illetve a „polgári” fogalmak meghatározása is problematikus. *Dieckhof* meglátásában azok, akik a fenti megkülönböztetés mellett agítálnak, figyelmen kívül hagyják az állam részvételét a nemzetteremtésben, amely a kultúrával agítál: „Az állam politikai kontrolljának kiterjesztése mindig együtt jár a kulturális egység elérésére való törekvéssel.” – és nem történt ez másként francia vagy angol esetben sem. A francia tipológiából sem hiányzik a kulturális elem: a politikai program szoros megfeleltetést tételez nemzetállam és annak gazdasága, kultúrája, nyelve, társadalma között – „tömegoktatási vállalkozás a kulturális homogenitásért”,²⁷ egyszerűen indoktrináció.

Következtetésként elmondhatjuk, hogy „a kultúra és politika közötti finom dialektika valóban fontos eleme mindenfajta nemzeti mozgalomnak.”²⁸

A keleti és nyugati nacionalizmus közötti ellentét ilyenén feloldásával lehetővé lett a kettő dialektikus egysége a nemzetépítésként értelmezett nacionalizmus oldalán. Így választ kaptunk a kérdésre, miért olyan nehezen leválaszthatóak a kutatót anyagban a nemzetre vonatkozó megnyilatkozások attól, amelyek a haladást propagálják. Tanúsága ennek mindaz, amit a *nemzetiesedés* fogalma alatt értenünk kell.

Ideológiai elkötelezettség nélkül, az összegzés szándékával megállapíthatjuk, hogy a nacionalizmuskutatók kulcsfogalmainak (nemzet, nacionalizmus, nemzetépítés, nemzeti identitás, nép stb.) értelmezése mellett olyan kérdésekre ígér választ minden társadalomtudományok iránt érdeklődő számára, mint a nemzetépítés és iparosodás, városiasodás, szociális mobilitás és kommunikáció közötti kapcsolat; a nemzet integratív, illetve exkluzív jellege; választ arra, kik a nemzetépítők; lehetővé teszi azoknak a társadalmi konfliktusoknak a feltérképezését, amelyekre a nemzet épül; tematizálja az állami hivatalos nacionalizmust; elemzi a modern nemzet és a korábbi etnikai, kulturális, nyelvi identitások és kötődések közti kontinuitást vagy diszkontinuitást; szemügyre veszi a nemzetépítés intézményeit és kommunikációs útjait; a propagált én- és ellenségképet; a háború és erőszak helyét a nemzetépítésben.²⁹

27 Anthony D. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell, Oxford UK, Cambridge USA, 1986, 136.

28 Dieckhoff, Alain: i. m.

29 A fenti témakatalógust von Hirschhausen és Leonhard a keleti és nyugati típusú nacionalizmus összehasonlító elemzéséhez szánta segédeszköznek, azokat a kulcskérdéseket foglalták itt össze, amelyekre egy ilyen jellegű összehasonlító elemzés választ ígérhet. Úgy gondoljuk, nem követünk el méltánytalanságot, ha itt a fenti témakatalógust az utóbbi évek nacionalizmuskutatásának egészére érvényesnek tekintjük. Vö. Hirschhausen, Ulrike von – Leonhard, Jörg (szerk.): *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa in Vergleich*. Göttingen 2001.

2. A reformkor – az „Ügy”

Jelen keretek között nem vállalkozhatunk a reformkori esemény- és társadalomtörténet nagy ívű bemutatására, csupán annyi kerül bemutatásra, amennyi a szövegek, a nemzetfogalom értelmezéséhez feltétlenül szükséges, illetve azok a problémák és témák, amelyekkel a két időszaki sajtótermék hasábjain gyakran találkozunk és témánk szempontjából relevánsak.

Reformkorral a szakirodalom az 1830-as és 40-es éveket jelöli, az akkor végbement világszemléleti változásokat. A reformkorról mondottakat summa: ekkor váltak uralkodóvá a magyar politikai elit gondolkodásában a polgári átalakulás eszméi és célkitűzései, ekkor lett az átalakuláshoz szükséges gazdasági feltételek megteremtése a kor egyik sarkalatos problémája, ekkor lett a magyar hivatalos nyelvvé a közélet minden szintjén, ekkor kapcsolódott össze a magyar nemzeti mozgalom a polgári jellegű társadalmi-politikai reformokkal, s vált a szűk körű rendi nacionalizmus az ország egész lakosságát egyenjogú polgárként a nemzetbe fogadó liberális nacionalizmussá.³⁰

A Múlt és Jelen és az *Erdélyi Híradó* hasábjai hű tükröi a kor belpolitikai, társadalmi és kulturális életének, mint ahogyan azzal a szerzők és szerkesztők is gyakran büszkélkednek. Ezek mellett a sajtó tudatosan közvetített a magyarosító törekvésekről, nemzeti célkitűzésekről is, illetve a lehetséges irányvonalak és híres magyarországi képviselőinek vitáiról is számot adott.

2. 1. A reformkori sajtó

2. 1. a. A sajtó mint történeti forrás és a nemzetépítés eszköze

Amint azt a bevezetőben előrebocsátottuk, a sajtó (az egykorúak által is hangsúlyozott újdonsága, politizáltsága, nyilvánosságteremtő szerepe stb. miatt) nemzeti diskurzusa és nemzetfogalom-használata fontos szempontokat és adalékokat tartogat számunkra a(z esetünkben erdélyi magyar) nemzetépítésre, nemzetépítő stratégiákra, elképzelésekre vonatkozóan.

Eszme- és fogalomtörténeti elemzéskor hasznosnak tűnik olyan forrást találnunk, amelyben az elemzésre váró fogalom mind a hivatalos, mind a magán jellegű diskurzusszférában tetten érhető. Pontos és egyértelmű, de korántsem lenne teljes az az értelmezés, amelyet egy egykorú értelmező szótár nemzet szócikke tudna közvetíteni számunkra.

³⁰ Egy ilyen jellegű reformkor- és polgárosodás-értelmezéssel kapcsolatos fenntartásainkat a konzervatív nacionalizmussal foglalkozó fejezetben foglalmazzuk meg (vö. 4. 2. *Konzervatív nacionalizmus – összeegyeztethető-e a két eszmerendszer az erdélyi magyar reformkor kontextusában?* fejezetet). Az átalakulás ilyen jellegű értelmezése olyan következtetésekhez vezethet, amely forrásaink egy részét, nevezetesen a konzervatív sajtót irrelevánsnak mondja.

Feltételezzük, hogy az időszaki (politikai) sajtó jellegéből fakadóan – nyilvános és demokratikus orgánumként – nagyban hozzájárult a politika demokratizálásához, a nép politikai nemzetté válásához, azáltal, hogy politikai kérdéseket tematizált, ezzel politizálva a néptömegeket,³¹ hogy aztán közvetett módon a befolyás lehetőségét nyújtsa azok számára, akiknek nem volt politikai joguk. A hatalom rendkívüli szigora a lapindítást és cenzúrát illetően a nyilvánosságtól és a széleskörű mobilizáció lehetőségétől való félelem jele, reakció a sajtó fokozatos térnyerésére, hiszen a hírlapok, röplapok, időszaki iratok és naptárok „szerfelett kecsegtetőleg folynak be arra, hogy általuk bármely eszme a hazafiak lehető legnagyobb számának tudomására jusson s önként kedvezőleg azok számára meg is kedveltessék.”³²

A kor az olvasást nem öncélú tevékenységként fogta fel, hanem mint ami társadalmi és politikai ügyeket szolgál, ilyen szellemben készülnek el ezek a hírlapok is, igyekezve kihasználni az olvasás tudatformáló hatását: „a nyugati nemzetek mily roppant haladást tettek a köz és társadalmi élet minden ágazataiban (...). Érezni kezdték, hogy csak Magyarország maradt hátra (...). Ezek megismerése pedig már magában hordozza a haladás csírát.”³³

A sajtó nyilvánosságának közösségteremtő szerepe képezi Benedict Anderson művének³⁴ alapgondolatát. Anderson azt állítja, hogy a modern nemzet egy ilyen jellegű, a sajtó nyilvánosságában artikulálódott, *kitalált*, „imaginárius közösség”. Művében Anderson végigfut az európai nemzetépítő mozgalmakon³⁵, számot vetve az európai nyelvi nacionalizmusokkal, kiemelve a sajtó szerepét ezek születésében.³⁶

Amikor itt *kitalált*, elképzelt nemzetekről beszélünk, nem szabad szem elől tévesztenünk azt a történelmi és kordokumentumokból ránk vicsorgó

31 „...mert napjainkban nem kell semmi, csak politica. (...) Legyen bármi gyönyörű, mi tanulságos, mi becses cikk, ha tárgya nem politica vagy evvel rokon, az nem olvastatik. Ez ugyan egyrészt öröndetes...” Döme: A magyar olvasók 1841-ben. *Athenaeum* 1841, 415.

32 „A hírlapok, röpívek, időszaki iratok és naptárak vizsgálóinak adott utasítás” 1839-ből. Idézi: Jakab Elek: A censura története Erdélyben. *Figyelő* 1881, 333–356.

33 Horváth Mihály, idézi Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978, 136.

34 Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London – New York, 1983.

35 Anderson, Benedict: i. m. 67–82.

36 A francia forradalomnak nem voltak ún. vezetői, összefüggő programja, állítja Anderson, a nyomtatásban válik Francia Forradalomná, mintha egy alak nélküli sziklatömböt millió vízcseppel kerekre formáznánk. Vö.: „The new middle-class intelligentsia of nationalism had to invite the masses into history; and the invitation-card had to be written in a language they understood.” (Hobsbawm, Eric: *The Age of Revolution, 1789–1848*. Mentor, New York, 1964.)

tényt, hogy a modern nemzetek csupán azt képzelhették el, az volt kitalálható, ami tarsolyukban már eleve *meg*található volt.³⁷ A modern nemzet *kitalálás*át tehát nem egy „semmitől világokat” teremtő folyamatként kell elképzelnünk. Szemmel látható, (a modernista elméletek olvasán) már-már zavarba ejtően hangsúlyos a premodern etnikum vagy *natio* és a modern nemzet közötti kontinuitás, legalábbis a nemzeti propaganda, diskurzus kelléktárát illetően.

Anderson a nacionalizmust kulturális műtermékként tételezi, ezért tartja szükségesnek vizsgálat alá venni, hogyan született a nemzet, annak jelentéstani változásait, választ keresni arra, minek tudható mai érzelmi legitimitása. A nemzet születésében (a folyamat a 18. század végére tehető, hogy aztán különböző politikai konstellációkban váljék „használhatóvá”³⁸) a nyelvnek kulcsszerpet tulajdonít, a nyelvnek – képzelt – közösségteremtő ereje van, partikuláris szolidaritásokat teremt: médium, amelyen keresztül a közösség elképzelhető, nem a kizárás eszköze, mivel bárki megtanulhatja. Anderson azt állítja, a sajtó-nyelv az, ami megformálja az imaginárius közösséget, nem egy nyelv *per se*.³⁹

Itt tehát a sajtó úgy jelenik meg, mint a nemzetépítés elengedhetetlen tényezője. Az új idő- és térfelfogást – a szimultaneitást, amely anonim közösségeket tételez a hírlapolvasás szimultán, elképzelt tömegszertartása révén – a szerző a regény-hírlap párhuzammal (hírlap mint „*one-day best-seller*”) szemlélteti és bevezeti a *homogén üres idő* terminusát.⁴⁰ Az események között, a szereplők között a kapcsolat elképzelt (*imagined linkage*).⁴¹

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a *nyomdai kapitalizmus, nyomtatási technológia és nyelvi diverzitás* együttthatása vezetett az olyan imaginárius közösség kialakulásához, amely a modern nemzet alapja.⁴²

37 Langewiesche, Dieter: Was heisst „Erfindung der Nation”? In: (Hrsg.) Mathias Beer: *Auf dem Weg zum ethnisch reinen Nationalstaat? Europa in Geschichte und Gegenwart*, Attempto Verlag Tübingen 2004, 19–40.

38 Anderson, Benedict: i. m. 1–4.

39 Anderson, Benedict: i. m. 113–140.

40 Uo. 34.

41 Anderson hangsúlyozza a sajtókapitalizmus és a reformáció-hozta anyanyelvűség rendkívüli szerepét, így egyrészt a nyomdai nyelv megteremtésével, másrészt a latin nyelv által fémjelezett vallásos közösségek felszámolásával kialakulnak a nemzeti öntudatok. Egyrészt az azonos nyelvűek egymásra ismerésével az olvasásban mint a nemzeti identitás embriója, másodsorban a nyelvet rögzítő sajtó vezetett a modern nyelvek kialakulásához a 17. századra, ezzel egy időben pedig megjelenik a nyelv antikvitásának gondolata. A folyamat magával hozza az egyes dialektusok háttérbe szorulását az írott nyelvvel szemben (amelyek természetesen egy „kiválasztott” dialektust favorizáltak, ez pedig asszimilációhoz vezetett, egyelőre azonban szó sincs nyelvi nacionalizmusról – hangsúlyozza a szerző –, a választás praktikus okokból esik egyik vagy másik nyelvre). Vö. „Reading newspaper is like reading a novel whose author has abandoned any thought of a coherent plot.” Anderson, Benedict: uo.

42 Uo. 37–46.

Andersonnál tehát a nemzet⁴³ elképzelt (a tagok nem ismerik egymást, de létezik bennünk egyfajta összetartozás-tudat) politikai közösség (mély horizontális „testvéri” közösség), természetétől fogva korlátozott (nem terjed ki a teljes emberiségre) és szuverén (mivel a nacionalizmus a Felvilágosodás és Forradalom korában született). Anderson szerint a nacionalizmus természetéből fakadóan inkább a vallással, semmint más politikai eszmékkel rokon, hiszen azok nem keresnek választ a halál-halhatatlanság vagy emberi szerencsétlenség kérdéseire, nem szolgálnak a rossz dolgokért kompenzációval. A 18. századtól a fatalitás és folytonosság új talajt keres, és ezt a nemzetben találja meg, amely az időtlen múltból határtalan jövőbe tart.

2. 1. b. *A reformkori magyar sajtó*

„Most már nem mondhatja többé – mint eddig kelle hallanunk – a magyar nyelv, s irodalom ellensége, hogy magyarul nincs mit olvasnunk. Ezután mindenki önmagának, s anyanyelvünk iránti egykedvűségnek tulajdonítsa nyelvünkbeli ösmeretségét, annak nem értését, s az ebből születő balítéletét.”⁴⁴

Mig mind a kor, mind az azóta született történeti és elméleti munkák a sajtónyilvánosság fontosságát hangsúlyozzák, igazságérzetünk megkívánja – minden relatív eredménye mellett – a sajtó hatáskörének, szerepének határait is felvillantani. Lássuk, mit is jelentett a reformkori sajtó széleskörű nyilvánossága! Kinek a fülébe juthattak és jutottak el a „haladás” orgánumai? Elérhetett-e széles néptömegeket, vagy szerepe inkább a – hroch-i fogalmakkal élve – nemzetépítő elit nem-domináns kiscsoportjának összefogásában, a „pártok”⁴⁵ artikulációjában érhető tetten, amely terepet biztosított a hazafias agitációnak, a nemzettudat felébresztésének a csoport tagjaiban?⁴⁶

Az ezernyolcszázas évek elején és közepén kiadott sajtótermékek példányszámának megállapításánál a kutatók komoly akadályokba ütköznek. Úgy tűnik, a 19. század első felében a lapok példányszáma nem számított publikus információnak, lévén az a lapindítás vagy fenntartás feltétele.⁴⁷

43 Nemzetfogalmának meghatározásával Anderson az elméleti, akadémiai és nacionalista diskurzus ellentmondásait veszi górcső alá, és igyekszik szintetizálni, definíciója ilyen kontextusban értelmezhető.

44 EH 1841, I/31.

45 Vö. Ferenczy a konzervatív és liberális oldal kialakulásáról: Ferenczy József: *A magyar hírlapirodalom története, 1780–1867*. Budapest 1887, 277–301.

46 Hroch elméletében ezzel a tevékenységgel írható le a nemzetépítés B. szakasza. Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. *Regio* 2003/3, Vö. a 4. Konzervatív-liberális problematika fejezettel.

47 Dezsényi Béla: Hírlapjaink példányszáma száz évvel ezelőtt. *Magyar Könyvszemle*, 1941., 392–395.

Míg a 18. század végén a folyóiratok minden évfolyam végén büszkén közölték a „tisztelet előfizetők” névsorát (az olvasóközönség tehát azonosítható volt, nem volt anonim),⁴⁸ az 1840-es évekre vonatkozó adatokra csupán a postán kiküldött példányszám alapján következtethetünk. Fontos itt megjegyezni, hogy az így kapott példányszámból hiányzik a fővárosban, a helyben rikkancsok által szétosztott lapok száma, holott a nagyvárosok lakossága képezte sok esetben a hírlapok olvasóbázisát.

A *Pesti Hírlap* tudósítója szerint⁴⁹ 1842-ben a „két magyar hazában” kiadott lapok példányszáma nem haladja meg a 10 500-at, ebből a Magyarországon területén kiadott lapok száma 9551 (ez szám 1848 augusztusára 15 000-re, 1848 decemberére pedig 19 478-ra nő), a politikai hírlapok példányszáma ebből kb. 6900.

Összehasonlításképpen álljanak itt a franciaországi egykorú adatok: a 40-es években Franciaországban napi 90 000 példányban jelent meg sajtótermék (ebből 80 000 példány az ellenzék orgánuma), az egyes lapok példányszáma pedig nagyjából 2000 és 23 600 (*Siècle*) között mozgott.⁵⁰ A magyarországi lapok ennél jóval kevesebb megrendelőt tudhattak magukénak. A postai adatok szerint a budapesti „újságlevelek” példányszáma 3670 (*Pesti Híradó*) és kb. 500 (*Athenaeum*, *Nemzeti Újság*, *Protestáns Iskolai Lap*) között változott, a legkevesebb példányszámot az *Orvosi Tár* postázott 1842-ben (196 példány). Frankenberg Adolf emlékirataiból értesülhetünk arról, hogy az *Életképek* még 1200 megrendelővel is veszteséges vállalkozásnak számított.⁵¹ Frankenbergtől van tudomásunk arról is, hogy a német lapok az 1840-es években háromszor nagyobb példányszámban keltek el Magyarországon, mint a magyar nyelvűek, illetve hogy a Munkácsi János által szerkesztett *Rajzolatok* 6-700 előfizetője már komoly olvasótábornak számított.⁵²

A hírlapok száma az 1840-es évek során megtöbbszöröződik Magyarországon (és Erdély) területén: 1840-ben monarchiaszerte 36 politikai hírlapot számolhatunk, ebből öt magyar nyelvű, kettő-kettő jelenik meg Pesten és Budán, egy Kolozsvárott. A nem politikai témájú magyar nyelvű lapok száma 1840-ben három (a német lapok száma ugyanebben az évben 45), nem számolva ezek melléklapjait.⁵³

48 Bisztray Gyula: Folyóirataink példányszáma és olvasóközönsége az 1840-es és 50-es években. Magyar Könyvszemle, 1967, 177–183.

49 Budapesti magyar hírlapstatistica. In Pesti Hírlap, 1842. november 6, 783.

50 Dezsényi Béla: i. m.

51 Bisztray Gyula: i. m.

52 Idézi: Bisztray Gyula: i. m.

53 Dezsényi Béla: i. m.

Az olvasóközönség főként az arisztokrácia és birtokosnemesség köreiből került ki, az élénk megyei életnek tudhatóan 1848 előtt a „vidék” is fontos olvasóbázist biztosított a hírlapoknak.

Magyarország területén 1840-ig a cenzúrát nagy szigor jellemezte, főként ami a sajtótermékeket, politikai röpiratokat és naptárakat illeti, hiszen ezek szóltak a nagyközönséghez, illetve a tanulatlan emberekhez, az olvasni tudók láthatatlan tömegéhez, hogy közösséggé formálhassa őket. 1840 után Magyarországon, Erdéllyel ellentétben, enyhülési folyamat kísérelhető figyelemmel, a kormány engedékenysége (kegyelem a politikai foglyoknak, önállóság a megyei közigazgatásban stb.) teret enged a „haladás”-nak, és ezzel ébred fel a magyar olvasóközönség politika iránti érdeklődése. A „politika” eleddig csupán alkotmányos kérdéseket tematizált, a (nyugati) politikai irodalom, filozófia szinte teljességgel kimaradt a magyar politikai diskurzus palettájáról. Ferenczy⁵⁴ ennek tulajdonítja, hogy a reformkorig nem alakultak ki pártalakulatok, ezek (a konzervatív és liberális oldal, noha akkoriban még nem illették őket ezzel a névvel) 1825 körül, az országos bizottság törvényhozási teendőinek megyénkénti megvitatásakor kezdtek artikulálódni, de „nem országos pártot mondunk, a mi a nyilvánosság és sajtószabadság hiánya miatt még nem jöhetett létre.”⁵⁵

A fenti folyamat elindultával kezdett terjedni a reformkor *politikai kórsága*,⁵⁶ tünetei a kaszinók és olvasóköri körök, első könyvtárak megjelenése, az így egyre szélesedő olvasó (és magyarul olvasó) réteg. Politizálódik a filozófia⁵⁷, az irodalom, az esztétikai követelményeket felülírandó pedig ott találjuk a hasznosság követelményét, a romantikával pedig a hitet, hogy a művészetnek a nép, nemzet lelkének valamely titkos, rejtett, de mindig is jelen levő attribútumait kell megjelenítenie.⁵⁸

54 Ferenczy József: i. m. 258–301.

55 Uo. 279.

56 Orosz László, idézi Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978, 86.

57 „...oly bölcsészet kell, mely mind az egyéni, mind a nemzeti élet szép ideálját valósítani segítsen” Horváth Mihály: i. m. 34.

58 „Ismertető úgy hiszi, hogy valamint minden különmemű gyümölcsnek, virágnak különmemű tulajdon színe, szaga, íze van; úgy az egyes nemzetek gondolkozása, erkölcsi jellem, költészeti tehetsége egészen különböző másétól, mely attól *geográfiai fekvése, alkotmánya, törvénye, neveltetése elvei*, s főleg született *nemzeti véralkatjánál* fogva elszigetelve van; innen lehet ráismerni az írók nemzetiségére, nem csak ideáik, de írásmódjuk után is. Másként gondolkodik a francia mint a német, ez mint a magyar (...). A magyar lassú öreg folyóként csendesen mozog, mint a mély tengerek, melyek világokat világokkal kötnek össze, hátokon kincsekkel terhelt hajókat, fátylakat hordanak, valóra törekszik; költészete mint eredete egészen ázsiai – tarka himzetű, meleg képzetű, melyben a való, a komoly buján tenyészik, s azért *Ism(ertető)* óhajtaná, hogy poétaink költészeteikkel mentől-többben emelkednének fel, nemzeti gondolkodásunk, érzelmünk mezejéről költészeti láterünkre, s fordítanának több figyelmet azon útra, melyen régibb költőink közül Ányos, Orczy, Rósay; az újabbak közül főleg Virág és Berzsenyi, sőt Kölcsy, Bajza, s Vörösmarty is remek példákat adtak.” HK 1841, I/9.

Kiadvány neve	Megjelenés	Megszűnté	Szerkesztő	Megjegyzések
Erdélyi Múzeum (Tudományos Folyóirat, Kolozsvár)	1813.10.	1818.	Döbrentei Gábor	Megjelent ¼ évente 1 füzet 10-12 ív 8-rét, mellékletként egy acélmetszet. Ára 1 ft 45 kr füzetenként.
Hazai Híradó (Politikai hetilap, Kolozsvár)	1827.07.02	1831.12.30	Pethe Ferencz	Megjelent hetente egyszer, 1830-tól hetente két alkalommal, kis íven, 4-rét.
Közhasznú jegyzések (Kolozsvár)	1828.01	1829 végén	Pethe Ferencz	Az Erdélyi Híradó melléklapja; megjelent hetente egyszer, kis ½ íven 8-rét.
Nemzeti Társalkodó (Történelmi és irodalmi hetilap, Kolozsvár)	1830.07.01	1844.12.30	Pethe Ferencz, 1832-től Méhes S.	Az Erdélyi Híradó társalapja. Megjelent hetente egyszer, legkisebb íven, 8-rét.
Erdélyi Híradó (Politikai hetilap, Kolozsvár)	1832.01.01	1848.05.30	Méhes Sámuel, majd Ocsvay Ferencz.	Megjelent hetente kétszer, 1838-tól 1-1,5 nagy ív, ívrét. Melléklapja a Nemzeti Társalkodó, illetve a Vasárnapi újság. Ára 11 ft. 12 kr/év. Elődje a Hazai Híradó, utódja a Kolozsvári Híradó.
Erdélyi Prédikatori Tár (Kolozsvár)	1833.	1839.	Salamon József	Megjelenése időhöz nem kötött, megjelent 5-6 kis íven 8-rét. Ára 1 ft.
Vasárnapi Újság (közhasznú ismeretterjesztő hetilap, Kolozsvár)	1834.04.01	1848.11.09	Méhes Sámuel, majd Brassai	Megjelent hetente egyszer 1 kis íven 4-rét, 1848.06.10-től szünetelt 07.02-ig, utána nagyobb íven 4-rét indult újra heti kétszeri megjelenéssel.
Egyházi beszédek gyűjteménye (Kolozsvár)	1837. 05.	1837.	Barra Gábor	Kiadja az ev. Ref. Koll. Nyomdája. Megjelent 1 füzetben, 12 ív 8-rét. Ára 40 kr.
Hon és Külföld (Történeti, statisztikai hírlap, Kolozsvár)	1841.01.05	1848.05.09.	Szilágyi Ferencz	Megjelent hetente kétszer, ½ ív, 1845-től 1 ív 4-rét. Ára 10 ft./év.
Múlt és Jelen (politikai hírlap a konzervatív párt közlönye, Kolozsvár)	1841.01.05	1848.04.11	Szilágyi Ferencz	Nyomtatja az ev. Ref. Főisk. Nyomdája. Megjelent hetente kétszer, egy kis íven 4-rét, 1845-től 1 ½ nagy íven ívrét, ára társalappal együtt 10 ft/év, 1843-tól 12 ft/év.
Históriai Kedveskedő (Irodalmi, történeti lap, a Múlt és Jelen melléklapja, Kolozsvár)	1841.06.18	1848.05.09	Szilágyi Ferencz	Megjelent havonta egyszer 1 kis ív 4-rét. Ára a Hon és Külfölddel együtt 10 ft/év.

Magyar Gyermebarát (Kolozsvár)	1843.01.03	1844.12.30	Szilágyi Ferencz	A Múlt és Jelen melléklapja. Megjelent hetente egyszer, egy kis íven 8-rét.
Életelvek Képekben (Szépirodalmi mulattató, Kolozsvár)	1843. 10.	1844.	Magyari Lajos	Megjelenet havi füzetekben.
Kis-követ (Szépirodalmi közlőny, Kolozsvár)	1846.01.03	1848.02.06	Sz. Magyari Lajos	Nyomatja a kir. Egy. Könyvnyomda. Megjelenik hetente egyszer, ½ íven, 1847 júliustól ½ íven 8-rét. Ára 6ft/év.
Természetbarát (természettudományos közlőny, Kolozsvár)	1846.07.05	1848.06.29	Berde Áron, Takács János	Megjelent hetente egyszer, 1 kis íven 4-rét; 1848.06.29-től folytatása: Ipar és Természetbarát.
Jelen (Kolozsvár)	1848.04.14	1848.05.09	Szilágyi Ferencz	A Múlt és Jelen utódja
Ellenőr (Kolozsvár)	1848.05.02	1848.11.14	Kőváry László, Dózsa D.	Megjelenik hetente négyszer, 1 kis ív, ívrét.
Kolozsvári Híradó (Politikai hetilap, Kolozsvár)	1848.06.01	1848.11.16	Ocsvay Ferencz	Az Erdélyi Híradó folytatása, megjelenik hetente négyszer, egy kis íven, ívrét.

Az általunk vizsgált két politikai hírlap a *Múlt és Jelen*, melléklapjával, a *Hon és Külfölddel*, illetve az *Erdélyi Híradó*: „Színvonaluk kifogástalannak mondható, a maga célját mindenik tudással s eredménnyel képviselte, s kivált a Méhes Erdélyi Híradója....”.⁵⁹ Mindkettő Kolozsvárott jelent meg heti két alkalommal. Az ellenzék orgánuma, *Erdélyi Híradó* 1832-ben indult, szerkesztője Méhes Sámuel, majd Ocsvay Ferenc. 1838-tól 1–1,5 nagy ívű ívréten jelent meg. Melléklapja a *Nemzeti Társalkodó*, illetve a *Vasárnapi Újság*, ára 11 ft, megrendelhető évente 12 kr-ért. Elődje az 1827-ben indított *Hazai Híradó* Pethe Ferenc főszerkesztésében, utódja a *Kolozsvári Híradó*, 1848. június 1-től november 16-ig jelent meg heti négy alkalommal. A *Múlt és Jelen* politikai hírlap, a konzervatív párt közlönye 1841. január 5-én indult Szilágyi Ferenc szerkesztésében. Nyomatja az Ev. Ref. Főiskola Nyomdája, megjelent hetente kétszer, egy kis íven négyrét, 1845-től 1 ½ nagy íven ívrét, ára a társalappal együtt évente 10 ft, 1843-tól évenként 12 ft. Melléklapja a *Históriai Kedveskedő*, illetve a *Hon és Külföld*, történeti és statisztikai hírlap, megjelent hetente kétszer Szilágyi Ferenc szerkesztésében, ½ ív, 1845-től 1 ív négyrét. Ára évente 10 ft. Utódlapja 1848. április 14-től május 9-ig a *Jelen*.

⁵⁹ Kristóf György: Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 109. sz. Cluj-Kolozsvár 1939, 9.

2. 2. Korszellem

„Bendegucz (...) megmagyarosítja lovainak s ebeinek tót neveit, (...) szalonnával, szalonnabőrrel hajokat s aztán csizmájokat megkenik, és útnak indulnak a magyarok származási helyinek fölkeresésére, *more patrio*, azaz lóháton. Kurtaforint mint Sancho Panza, követi őket. Útközben mindenütt szalonnát esznek, s hajokat és csizmájokat minden nap ugyanazon eledellel táplálják, és annyit isznak, hogy minden táplálék ottan távozik belőlük, hol azt testükbe küldték. (...) Ezalatt hírok messze terjedt, s hazánk lapjai magasztalva emlegetik a nagy hazafiakat. Pesten fényes küldöttség vezeti őket a nemzeti casinóba, lóversenyre, s az akadémia ülésében Bendegucz hosszú értekezést tart.”⁶⁰

Amit mi ma (túl az esemény- és társadalomtörténeten) *reformkor* – annak gondolati vetülete – alatt értünk, azt a kor sajtójában *korszellemmel*, *időlelkével*, *századóhajtással* stb. jelölték, annak kapcsán fogalmazták meg koruk törekvéseit, és láthatóan a kor emberének, legyen a konzervatív vagy liberális, határozott elképzelése volt arról, milyen korban él, illetve milyen konkrét követelésesei lehetnek ennek a kornak az embertől mint individuum, vagy inkább mint a közösség, társadalom tagja: „...kor, század, élet, időóhajtás, századóhajtás, korkívánat, az idő lelke, a kor nyelvének csengése világ-erővel ható igény, korszellem, élet fejlemény, a korkérdéseknek a századóhajtáshoz képesti eldöntése”, amelyet a sajtóorgánumok kötelességüknek tekintettek fejtegetni,⁶¹ másként nem is tehettek, hiszen „a hátráló akarátja ellen is előtaszítatik”.⁶²

De nem hagyhatjuk figyelmen kívül az alábbi, „századóhajtás”-sal kapcsolatban megfogalmazódó kételyeket sem (amely előtt és után a hírlapok hasábjain ugyanolyan magabiztossággal használják a terminust – akár érvként is): „Mi a század? száz év lefolyása? egy óhajtása van a századnak? – és ha ez teljesedik, nincs többé óhajtása? mindenütt és minden nemzetre, és a nemzetnek minden emberére nézve egy-e a század óhajtása? Vagy az egész világ századának óhajtása, a magyar század óhajtásával nem ellenkezhetik? Nincs minden nemzetnek külön százada? s egyikének óhajtása a másikéval nem üt-

60 *Múlt és Jelen* (továbbiakban: MJ) 1841, II/60.

61 „Törekedünk, mennyiben körülményeink engedik, a *kor eszméit* is fejtegetni.” (EH 1841, I/52.)

62 „Valódi haladás a cultura és humanitas útján szinte észrevétlen, mint a hajnali világ nagyobbra derülése. Menjünk csendesen, s jó lesz nekünk. De az Istenre! ne hátráljunk, mert nagy idő van már. A hátráló akarátja ellen is előtaszítatik.” (MJ 1841. 03. 23)

közhetik össze? – Ki által, hol és miképpen nyilatkozik a század? És mi az a csálthatatlan kriterion, miről én megismerem, hogy ezen óhajtás a valóságos század valódi óhajtása, és nem valami furfangos agynak koholmánya? Hát a századóhajtás ellenében szabad-e érdekeinket megfontolni? Vagy az is mind-egy érdekeink és század óhajtása? A század óhajtása talán minden ember óhajtása? kell annak teljesedni, mit minden ember óhajt p.o. ha pénzt óhajt?”

A fenti szöveg átvétel a *Világból: Szózat Erdélyhez a testvérhonból*. Világos, hogy egy konzervatív lapban mit jelent ezen kérdések megfogalmazása, hogy a szöveg ebben a kontextusban a konzervatív ideológiának teremt alapot, érvényt szerezve elméleti síkon a reformmozgalommal szemben álló konzervatív (vagy bármilyen alternatív) nézőpontnak. Ezen túlmenően azonban vitathatatlan a szöveg értéke és tisztánlátása.

Bár abban, mint láthatjuk, konszenzus volt, hogy a századnak lelke van, ez pedig mintegy elrendel egy teljesítendő feladatkatalógust azok számára, akiknek füle nem süket a kor óhajtására, nagy eltéréseket láhattunk abban, ki mit hallott a század hangjának. Vannak, akik a felvilágosodás korának érezték a 19. század első évtizedeit, mások a nemzeti irányú fejlődés valamely aspektusát tekintették a kor általános törvényszerűségének, amely hatására mintegy önkéntelenül cselekszenek, sőt, olyan hangot is hallunk, miszerint nem a politikai, kulturális közhangulat valamely aspektusa, hanem a vallás köréből kerül ki a kor domináns eszméje.

2. 3. Az erdélyi reformkor, ahogyan az az egykorú sajtóban megjelenik

A fentiekben láhattuk, milyen hangulatban lendültek nemzetépítésbe az erdélyi magyarok. Hogyan csapódott le mindez a konkrét erdélyi hétköznapiakban, ahogy arról a sajtó bizonyosságot ad? Tekintsük át röviden azokat az eseményeket és témákat, amelyek meghatározták a reformkori politikai és közéleti diskurzust, illetve az 1841-es évet, felsorakoztatva néhányat azon események közül, amelyek aztán a sajtó nyilvánosságában is helyet kaptak.

A két sajtóorgánium figyelemmel kíséri mind az erdélyi, mind pedig a magyarországi eseményeket, ez utóbbiakat úgy is, mint amelyek Erdély sorsát vetítik előre,⁶³ az események pedig általánosabb érvényű megjegyzéseket, témákat hívnak elő. A két lapból értesülhetünk az 1841-es és az 1847-es év fontosabb kül- és belpolitikai eseményeiről, ezek közül több a megyei gyűlésekről vagy az országgyűlésről adott tudósítások „rovatjában” jelenik

63 „kísérendjük figyelemmel a szomszédhon napi történeteit, mint saját jövődönk tükrét.” (EH 1841, II/49) vagy „történetében, bel-átalakulásában (ti. Magyarorszáგében) s jövődönk hű tükrét szemlélhetjük” (EH 1841, II/50)

meg, ezek kapcsán pedig számunkra is érdekes elvi kérdések, témák bontakoznak ki. Ezek közül való az 1841 október 12-i amnesztia az országgyűlési ifjakkal, köztük Wesselényinek. Júliustól kezdődően folyamatosan közvetít a Széchenyi-írta *Kelet népének* fogadtatásáról, a körülötte kialakult vitáról. Másik fontos téma novemberben és decemberben XYZ álnév alatt Dessewffy Aurél felbukkanása az irányt váltott *Világ* hasábjain. Az 1847-es évfolyamot szinte teljes mértékben az országgyűlés köti le, a hasábkat az innen származó tudósítások töltik ki. Az utóbbi két téma kapcsán leírtakból jól kiolvashatók konzervatív és liberális érvek, programok. A felhívás *Nemzeti Múzeum* alapítására, amely a *nemzetiségben* való haladás megvitatására szolgál ürügyként, akárcsak az MTT tevékenységéről tudósító hírek, a visszacsatolt részek országgyűlési szerepléséről folyó vita, amely az unió kérdését hívja elő, a katonaaállítással kapcsolatos hírek, amely a hazafiság definiálására készíti a szerzőket, a Zay-féle magyarosító törekvések, a magyar nyelv hivatali bevezetéséről szóló, de még a farsangról, bálokról szóló tudósítások is a nemzeti program propagálásának terepéül szolgálnak.

1841 tipikus témái olyan általános kérdések mellett, mint a polgári erények fontossága, törvényesség, igazságosság, a „szabadelvű haladás” és „fokozatos reform” kérdései, az adózás, az örökváltság ügye, a vámszövetség, a megyék hatásköre, az ősiség, Erdély és Magyarország közjogi viszonyai, a „nemzetiség”, a vegyes házasság, a zsidó emancipáció, a nyilvános törvénykezés, bíráskodás, a büntetőtörvénykönyv, a közlekedés, az iparegylet, a gazdaképző intézet, a céhek megszüntetése, a tengeri kereskedelem és a sajtótörvény.

1847-ben az országgyűlésen felmerült kérdések tematizálódnak az újságban: úrbér, ennek kapcsán a székelység eredetének és státusának problémája, történelme, nyelvi kérdések, katonaaállítás.

Így ha megfigyeljük az országgyűlésen felvetett témákat, amelyek előkészítették a modern magyar nemzet(iség) propagálásának és létrejöttének talaját, azt látjuk, hogy a felvilágosodás szellemében történő haladás programja összefonódik a nemzet tervével. Hogy tisztábban lássuk, milyen összefüggés volt „felvilágosodás” és nemzetépítés között, hasznunkra lehet egy olyan elmélet⁶⁴, amely a nemzetet, pontosabban annak célját egy ún, erőforrásközösségeként (Ressourcengemeinschaft) értelmezi, illetve abban jelöli meg, amelynek útja a politikai intézmények homogenizációja. Az épülő nemzetnek sorban, *spill over*-szerűen kell több és több területen homogén társadalmi és politikai közösséggé válnia. Ez az út nem csupán a nemzeten belüli egyre tágabb hatósugarú egyenlőség és emancipáció ígértét hordoz-

64 Langewiesche: Nationalismus, ein generalisierender Vergleich. In Gunilla Budde/Sebastian Conrad/Oliver Janz (szerk.): *Transnationale Geschichte*. Göttingen, 2006, 175–188.

za magában. A 19. századi Európában – ahogy ez a kortársak korszellemről alkotott elképzeléseiből és meggyőződéséből kiviláglik – normává vált egy ilyen típusú nemzetépítés, az államok teljesítménykényszerszere, az állandó összehasonlítás és konkurencia kölcsönösen generálta egymást, ez pedig arra készítette az államokat és nemzeteket, hogy amennyiben kedves az életük, sürgősen lássanak hozzá egy ilyen jellegű verseny(képes)közösség (Wettbewerbgemeinschaft) válás „feladatkatalógusának” teljesítéséhez. „Egyesülés és erő, ez a jelszavok a kis és fiatal nemzeteknek”⁶⁵, írja az *Erdélyi Híradó* tudósítója egy belgiumi eseményekről szóló beszámolójában.

Így a nemzetépítő közösségnek *védelmi közösséggé* kellett válnia, hogy a külső veszéllyel szemben biztonságban tudhassa magát, *jogközösséggé*, amely a biztonság feltétele és az egyenlőség ígérete, *politikai közösséggé*, amely az általános szavazati jogban konkretizálódott, *kultúrközösséggé*, amely az oktatás homogenizációjával járt, *szolidáris közösséggé* és *környezeti közösséggé*. Ezt a versenyképes „teljesítményközösséget” leghatékonyabban egy nemzetállam valósíthatta meg, illetve egy nemzetállammal volt megvalósítható, amely lehetővé teszi a széles néprétegek részvételét, mozgató rugója pedig a nemzeti eszme.

A modernizációs és reformprogram ilyenét felfogása választ kínál a nemzetépítés miéértjére (hogy „a nemzetek nagy tanácsába illő helyet foglalhassunk”),⁶⁶ így értelmezik az egykorúak a „haladás”-t. Itt érhető tetten az is, mi a többlet a modern nemzetben – építésének mikéntje, útja az, ami esetről esetre változik. És itt visszakapcsolhatunk ahhoz, amit Szűcs Jenő mond: a modern nemzet kulcsa – úgy látszik – ebben a vertikális nyitásban van, míg a korábbi nemzettudat továbböröklődik, demokratizálódik.

„Szerencsések azok az országok, melyek a nyelv és nemzetiség kérdését elébb megoldották, mintsem a nemzetiségi féltékenység éberré lett a nép különféle elemeiben: mint például Franciaország, hol, mint tudatik, a nagy forradalom kiütésekor csak a nemzet kisebb része beszélt Párizs nyelvét. (...) Természetes volt pedig, hogy a magyarok ezeréves történelmi jogokra s alkotmányra támaszkodva lehetőleg ügykeztek megerősíteni a hajdan senkitől kétségbe nem vont, a szomszédoktól tisztelt, de a múlt idők viszontagságai közt meggyöngyült politikai nemzetiségöket, mielőtt olyféle megsemmisülési jóslatok teljeseznének; természetes volt következésképp azon törekvésök is, melyet a nemzetiség fő hordozójának, a magyar nyelvnek, diplomatikai rangra emelésében kifejtettek.”⁶⁷

65 EH 1841, I/36.

66 EH 1841, I/35.

67 Horváth Mihály: i. m. II., 116.

Horváth Mihály ezen későbbi szövegében tisztán látszik az a nemzetközi európai hangulat, amelyben szinte követelmény volt nemzetet építeni, ugyanakkor a konkurens nemzetépítők, a születendő nemzet tagjai és az európai nyilvánosság előtt igazolást, elégséges okot, és a születendő nemzet életképességének biztosítékát is fel kellett mutatni: történeti jog, alkotmány, nyelv mint a politikai nemzetként való elismerés feltétele – mint ahogy ez a fenti szövegből kiviláglik.

Anne-Marie Thiesse könyvében⁶⁸ – a nemzet és komponensei keletkezésének mesterséges voltát vallva – párhuzamba állít európai nemzetépítő folyamatokat, és következtetésképpen elkészíti a nemzeti azonosságtudat kelléktárát (*check-list identitaire*), egy olyan listát állít össze, amelyben a sikeres nemzetépítés szükséges és elégséges elemei szerepelnek. Olyan szimbolikus és anyagi komponenseket sorakoztat fel, mint a nemzeti történelem, amely folytonosságot és kapcsolatot teremt a nagy ősökkel, és teljességigényű, összefüggő történeté varázsolja a múltra vonatkozó óriási dokumentum(foszlány) mennyiséget, emellett szükség van a nemzeti erényt megtestesítő hősökre, eredetmítoszra, nyelvre, amelyen nemzeti irodalom írható, kulturális emlékművekre, népművészetre, az emlékezés helyeire, tipikus nemzeti tájra, egyedi, csak a „mi” nemzetünkre jellemző mentalitásra, hivatalos szimbólumokra (himnusz, zászló), népviseletre, nemzeti eledelekre, szimbolikus állatra stb. Az egykorúak ezen kritériumok szerint döntöttek arról, mely nemzet számít művelt nemzetnek, műveletlen nemzet ugyanis nem léphet fel a nemzetek nagy színpadára.⁶⁹

68 Thiesse, Anne-Marie: Crearea identităților naționale în Europa, secolele XVIII–XX. Polirom 2000.

69 Lásd. a 3. 1. e. Kulturális kelléktár fejezetet.